

فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، سال دوازدهم، شماره اول (پیاپی ۴۳)، بهار ۱۴۰۲

شاپای چاپی ۲۳۲۲-۲۱۳۱ شاپای الکترونیکی ۴۷۶X-۲۵۸۸

<http://serd.khu.ac.ir>

DOR: 20.1001.1.23222131.1402.12.43.8.6

صفحات ۱۵۰-۱۳۱

مقاله پژوهشی

تحلیل نقش کشاورزی در توسعه روستایی با تأکید بر تولید تنباکو (مورد مطالعه: دهستان اهرم استان بوشهر)

غلامرضا امینی‌نژاد؛ استادیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران.
یاسر زنده‌بودی*؛ کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه پیام‌نور، بوشهر، ایران.
معصومه نوروزی؛ دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه پیام‌نور، بوشهر، ایران.

پذیرش نهایی: ۱۴۰۱/۱۱/۳۰

دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۸/۰۱

چکیده

توجه به کشاورزی می‌تواند در توسعه پایدار روستایی اثرگذار باشد و در کاهش ناهنجاری‌های اجتماعی، کاهش بیکاری و کاهش مهاجرت مؤثر باشد. مطالعه حاضر با هدف بررسی تحلیل نقش کشاورزی در توسعه روستایی دهستان اهرم استان بوشهر، با تأکید بر تولید تنباکو صورت گرفته است. جامعه آماری در این تحقیق کلیه روستاییان دهستان اهرم از توابع شهرستان تنگستان می‌باشد. دهستان اهرم بر اساس سرشماری نفوس و مسکن سال ۱۳۹۵، ۸۶۱۲ نفر جمعیت داشته است. حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران ۳۳۰ به دست آمد که به صورت تصادفی از جامعه انتخاب شدند. در این تحقیق با بهره‌گیری از منابع و اطلاعات و بررسی میدانی، با در نظر گرفتن متغیرها، شامل مؤلفه‌های توسعه روستایی با تأکید بر نقش کشاورزی و متغیر وابسته گویه‌های مربوط به هر یک از مؤلفه‌های توسعه روستایی و سهم هریک تعیین شده است؛ به منظور تعیین روایی، پرسشنامه در اختیار اساتید و کارشناسان قرار گرفت و برخی گویه‌ها با نظر ایشان اصلاح و روایی محتوایی آن تأیید گردید؛ پایایی ابزار تحقیق (پرسشنامه) با نرم‌افزار SPSS مورد ارزیابی قرار گرفت و آزمون آلفای کرونباخ معادل ۰/۷۹ به دست آمد؛ این مقدار برای ابزار تحقیق مناسب است. بطور خلاصه، نتایج حاصل از تحقیق بیانگر آن است که بین توسعه کشاورزی و توسعه پایدار روستایی (۰/۴۵)، بین افزایش محصولات کشاورزی و ماندگاری جمعیت (۰/۳۶۹)، بین نقش زنان و توسعه روستایی (۰/۳۹۴)، بین رونق کشاورزی و توسعه اجتماعی (۰/۲۹۸) در منطقه مورد مطالعه، رابطه معناداری وجود دارد ($p < 0.05$)؛ و برنامه‌ریزی‌های دولت متضمن تأمین منافع درازمدت روستاییان است. این یافته‌ها موید این است که برنامه‌ریزی و مدیریت مؤلفه‌های توسعه روستایی یک فعالیت فرا بخشی است که رویکردی جامع‌نگر و به هماهنگی بخش‌های مختلف مرتبط نیاز دارد.

واژگان کلیدی: توسعه روستایی، اقتصاد کشاورزی، تنباکو، اقتصاد زنان روستایی، دهستان اهرم.

* yaser.z63@yahoo.com

(۱) مقدمه

بی شک کمبود غذا، عمده‌ترین عامل توجه بشر به کشاورزی بوده است. یکجانشینی با کشاورزی آغاز شد (شیعه، ۱۳۸۶: ۲) و کهن‌ترین تمدن‌های باستانی، بر مبنای کشاورزی و در مناطقی از جهان شکل گرفتند که به لحاظ موقعیت جغرافیایی و زیست محیطی، در آن‌ها فعالیت کشاورزی امکان‌پذیر بوده است. سایر بخش‌های اقتصادی به تدریج و با توجه به نیازهای بخش کشاورزی به وجود آمدند (طهرانچیان، ۱۳۸۶: ۲) و با اینکه پس از انقلاب صنعتی، بخش صنعت از اهمیت نسبی بیشتری در تولید برخوردار گردید، اما امروزه همچنان از بخش کشاورزی به عنوان محور رشد و توسعه اقتصادی نام می‌برند (اسفندیاری و ترحمی، ۱۳۸۸: ۹۵).

بخش کشاورزی در ایران بزرگ‌ترین بخش اقتصادی پس از بخش خدمات است (حاجی رحیمی و ترکمانی، ۱۳۸۲: ۷۲) و به همراه شکر، جنگلداری و ماهیگیری، از کل ارزش افزوده بخش‌های اقتصادی در محصول ناخالص داخلی؛ طبق آمار ارائه شده توسط مرکز آمار ایران در سال، ۱۳۸۶ سهم ۱۱/۲ درصد و از میان شاغلان ۱۰ ساله و بیشتر، بدون در نظر گرفتن کارگران فصلی، ۲۲/۸ درصد را به خود اختصاص داده است (امینی و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۷-۱۸).

با توجه به اهمیت بخش کشاورزی به عنوان محور استقلال و توسعه پایدار (شفیعی و دیگران، ۱۳۸۷: ۳) در اقتصاد ملی و همچنین با توجه به اینکه فعالیت‌های کشاورزی حدود ۱۱/۲ درصد از وسعت کشور را به خود اختصاص داده است (صیادی، ۱۳۸۷: ۹۲) و تقریباً تمامی روستاهای ما روستاهای کشاورزی هستند (صیادی، ۱۳۸۶: ۲۸-۲۷) و حدود ۴۶ درصد شاغلان مناطق روستایی به این فعالیت‌ها مشغول هستند (محاسبات نگارنده) و همچنین با توجه به فقر حاکم بر مناطق روستایی که ناشی از ناکارآمدی اقتصاد روستایی بویژه کشاورزی در تأمین فرصت‌های اشتغال، درآمد و ارتقای سطح زندگی می‌باشد (مرادی و مطیعی، ۱۳۸۴: ۱۳۸) ضرورت توجه به کشاورزی و به موازات آن توسعه روستایی بیشتر می‌شود. زیرا بدون توسعه کشاورزی و روستایی رشد صنعتی یا ناموفق خواهد بود و یا اگر موفق باشد پایدار نخواهد بود و چنان عدم تعادل‌های داخلی شدیدی در اقتصاد ایجاد خواهد کرد که مشکلات فقر گسترده، نابرابری و بیکاری بیشتر خواهد شد (تودارو، ۱۳۸۳: ۴۱۵).

شهرستان تنگستان، دارای پتانسیل‌های زیادی در زمینه کشاورزی می‌باشد. وجود خاک مرغوب و حاصلخیز در این شهرستان، علی‌رغم کمبود آب شرب و زراعی، محیط مساعدی را برای فعالیت‌های کشاورزی فراهم ساخته، بطوری که بسیاری از مردم این شهرستان به کارهای کشاورزی اشتغال دارند و این شهرستان یکی از قطب‌های مهم کشاورزی به شمار می‌رود. اما متأسفانه در برنامه‌های توسعه و سیاست‌گذاری‌های اقتصادی به بخش کشاورزی این شهرستان بسیار کم توجهی شده و در نتیجه کشاورزان و بخصوص روستاییان کشاورز با مشکلات جدی روبرو می‌باشند که ضرورت توجه به بخش کشاورزی در برنامه‌های توسعه و ضرورت جهت‌گیری اهداف طرح‌های تحقیقی را به سمت این بخش ایجاب می‌کند. این تحقیق در صدد بررسی نقش بخش کشاورزی در توسعه پایدار روستاهای منطقه محمود احمدی و ارائه راهکارهایی برای بهبود وضعیت کشاورزی شهرستان و افزایش میزان تولید در واحد سطح و در نتیجه افزایش درآمد و ارتقای سطح زندگی آن‌ها می‌باشد.

۲) مبانی نظری

توسعه کشاورزی

کشور ایران با دارا بودن ۱/۷۴۵ هزار کیلومتر مربع رتبه هجدهم را در دنیا به لحاظ وسعت به خود اختصاص داده است. به لحاظ وسعت مساحت سرزمینی، کشور ایران با کشورهایمانند مکزیک، عربستان سعودی، اندونزی، سودان، لیبی، مغولستان، پرو، آفریقای جنوبی و مصر قابل مقایسه است. این وسعت سرزمینی و میزان زمین‌های قابل کشت ظرفیت بالقوه‌ای را برای کشاورزی در کشور به عنوان یکی از مهم‌ترین بخش‌های اقتصاد فراهم کرده است. اعمال سیاست‌های توسعه صنعتی و نادیده گرفتن توان بخش کشاورزی در سال‌های اخیر از یک سو و گرایش به واردات به منظور تأمین نیاز داخلی از سوی دیگر موجب شد تا این بخش با رکود مواجه شود. روش در پیش گرفته در حالی است که پیش‌از این کشورهای توسعه یافته سیاست توسعه صنعتی را در دستور کار خود قرار داده بودند، اما با رکود بخش کشاورزی ناچار به تغییر این سیاست شدند. بر اساس گزارش بانک جهانی تبعیض علیه کشاورزی به واسطه سیاست‌های اقتصادی کلان، قیمتی و تجاری و نیز جهت‌گیری شهری، تخصیص سرمایه‌گذاری بخش عمومی و عدم سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی از جمله عوامل اخلاص در بخش کشاورزی محسوب می‌شود. یکی دیگر از سیاست‌هایی که منجر به تبعیض علیه بخش کشاورزی در کشورهای در حال توسعه بویژه ایران و کشورهای آمریکای لاتین شده است، تداوم توسعه صنعتی از طریق جایگزین واردات و اتخاذ نامناسب این راهبرد بوده است (برادران و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۵).

سیاست یک جانبه گرایانه جایگزینی واردات در کشورهای در حال توسعه در سال‌های گذشته دیگر موردی است که کارشناسان این بخش از آن به عنوان عامل عقب‌ماندگی بخش کشاورزی یاد می‌کنند. از سوی دیگر بانک جهانی در گزارش توسعه جهانی خود با مطلبی تحت عنوان توانمندی توسعه کشاورزی کمتر مورد توجه قرار گرفته است، تصریح کرده که رشد کندتر بخش کشاورزی ناشی از جهت‌گیری سیاست‌های کلان و بخشی کشورها علیه کشاورزی بوده است. تبعیض علیه کشاورزی به واسطه سیاست‌های اقتصادی کلان، قیمتی و تجاری و نیز جهت‌گیری شهری تخصیص سرمایه‌گذاری بخش عمومی و عدم سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی از دیگر عوامل اخلاص در کارکرد بخش کشاورزی ذکر شده‌اند. مشکلاتی که موجب شد تا در سال‌های اخیر بیشتر کشورهای در حال توسعه سیاست‌های اقتصادی کلان را به صورت پایه‌ای بهبود ببخشند و سوگیری خود علیه کشاورزی را کاهش دهند. در این خصوص دفتر مطالعات زیر بنایی مرکز تحقیق‌های مجلس نیز در گزارشی با عنوان بررسی تأثیر کشاورزی بر توسعه یافتگی و امنیت ملی به مشکلات بخش کشاورزی پرداخته است (حسینی، ۱۳۹۲: ۵۵).

توسعه روستایی

توسعه روستایی مفهوم مهمی در توسعه ملی است. روستاها به عنوان مجتمع‌های زیستی و بستر اصلی فعالیت‌های زراعی، تبلور حیات اقتصادی- اجتماعی کشورمان هستند که با چالش‌های متعددی رو به رویند؛ از جمله کم‌سوادی کشاورزان، درآمد کم و بیکاری فصلی، ماشینی نبودن فعالیت‌ها و ... در چند دهه اخیر، توسعه و آبادانی روستایی، مفهوم رشد و توسعه غالباً به یک معنی بکار می‌روند در حالی که رشد مفهومی تک‌بعدی دارد و منظور از آن ازدیاد کمی ثروت در جامعه است و معمولاً با شاخص‌هایی نظیر درآمد سرانه اندازه‌گیری می‌شود. اما توسعه مفهومی چندبعدی است که علاوه بر ازدیاد کمی ثروت جامعه از تغییر کیفی نظام اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی نیز حکایت دارد (ازکیا، ۱۳۸۷: ۷).

مایکل تودارو توسعه را جریانی چندبعدی می‌داند که مستلزم تغییرات اساسی در ساخت اجتماعی، طرز تلقی عامه مردم و نهادهای ملی و نیز تسریع رشد اقتصادی، کاهش نابرابری و ریشه کن کردن فقر مطلق است. توسعه در اصل باید نشان دهد که مجموعه نظام اجتماعی، هماهنگ با نیازهای متنوع اساسی و خواسته‌های افراد و گروه‌های اجتماعی در داخل نظام، از حالت نامطلوب زندگی گذشته خارج شده و به سوی وضع یا حالتی از زندگی که از نظر مادی و معنوی بهتر است، سوق می‌یابد (ازکیا، ۱۳۸۳: ۸).

آلبرت واترسون توسعه روستایی را فعالیت‌هایی مرکب از بخش‌های متعدد می‌داند که مهم‌ترین آن‌ها حصول عواید اقتصادی و رفاه اجتماعی برای هر فرد روستایی است (جعفری‌نژاد و همکاران، ۱۳۸۹: ۹۰).

توسعه روستایی نتیجه بلوغ اندیشه‌ها و تلاش پیگیر و اقدام مصممانه روستاییان برای بهسازی جامعه خویش از طریق خودآموزی، خودیاری و همیاری با استفاده از سهم ملی که به آن‌ها تعلق می‌گیرد و دریافت می‌نماید، تعریف نمود. البته منظور از توسعه روستایی توسعه پایدار است، بدین معنا که علاوه بر تأمین نیازهای کنونی بشر، توان محیطی و زیستی نسل آینده را در تأمین نیازهایش با مشکل مواجه نکند (مهدوی و نجفی‌کانی، ۱۳۸۴: ۲۴). نظریه‌های توسعه در طی دهه‌های ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰ غالباً رشد اقتصادی را مترادف با توسعه می‌پنداشتند؛ و از تأثیر عوامل دیگر غافل بودند. با ناکارآمدی این دیدگاه و شکست بسیاری دیگر از رویکردهای توسعه در دهه‌های بعدی شاهد ظهور و توجه به نظریه‌های توسعه با رویکرد اجتماعی و با تأکید بر راهبرد مشارکت مردمی در فرایند توسعه هستیم. مساله مشارکت روستاییان در برنامه‌های توسعه روستایی موضوعی است که نقطه آغاز آن به دهه‌های ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰ برمی‌گردد. این راهبرد در برنامه‌ریزی روستایی با تمرکز بر بعد اجتماعی، مشارکت مردم و تمرکززدایی قدرت و بهره‌گیری از خرد جمعی شکل گرفت. تأکید بر توسعه روستایی با فعالیت شوراهای اسلامی روستایی پس از پیروزی انقلاب در راستای همین راهبرد توسعه مشارکتی بوده است (رضوانی و احمدی، ۱۳۸۸: ۲۹). بر طبق دیدگاه توسعه مشارکتی عمران باید برای مردم و توسط خود آن‌ها شکل بگیرد. دولت‌ها به تنهایی نمی‌توانند برنامه‌های توسعه روستایی را عملیاتی کنند. دولت فقط می‌تواند عمران روستایی را تسهیل کند و انجام آن را امکان‌پذیر کند. بنابراین اگر قرار است عمران و توسعه برای مردم انجام شود قدرت سیاسی و اقتصادی باید به مردم واگذار شود (همان: ۳۰). در تعاریف مربوط به توسعه بین ابعاد مختلف آن تفاوت‌هایی وجود دارد که در زیر به آن‌ها اشاره خواهد شد:

۱- توسعه اقتصادی: عبارت است از بسط امکانات و پرورش قابلیت بشری به منظور جلوگیری از فقر، تقلیل دامنه فقر عمومی، بیکاری و نابرابری ملازم با توسعه اقتصادی می‌باشد.

۲- توسعه اجتماعی: این مفهوم با چگونگی و شیوه زندگی افراد یک جامعه پیوندی تنگاتنگ دارد و ناظر بر بالا بردن سطح زندگی عمومی از طریق ایجاد شرایط مطلوب و بهینه در زمینه‌های فقرزدایی، تغذیه، بهداشت، مسکن، اشتغال، آموزش و چگونگی گذران اوقات فراغت می‌باشد.

۳- توسعه فرهنگی: فرایندی که طی آن با ایجاد تغییراتی در حوزه‌های ادراکی، شناختی، ارزشی و گرایشی انسان‌ها، قابلیت‌ها و باورهای شخصیتی ویژه‌ای را در آن‌ها به وجود می‌آورد که حاصل این باورها و قابلیت‌ها، رفتارها و کنش‌های خاصی است که مناسب توسعه می‌باشد.

۴- توسعه سیاسی: این مفهوم با افزایش در کارایی اجرایی و ظرفیت بیشتر در انجام سیاست‌های عمومی همراه است.

۵- توسعه انسانی: ایجاد محیطی توانبخش برای مردم تا به واسطه آن از حیاتی طولانی، سالم و خلاق برخوردار شوند (ازکیا: ۱۳۸۳: ۱۸-۲۲).

توسعه پایدار روستایی یکی از اهداف اساسی سیاست‌گذاری‌های کلان در همه کشورها و بخصوص در ایران است. چه توسعه پایدار یک مفهوم کلی و در ارتباط با ابعاد مختلف زندگی روستاییان و همچنین رابطه این ابعاد با محیط پیرامون می‌باشد. در سیستم جدید مدیریتی کشور، مدیریت روستاها به شوراها و دهیاری‌ها سپرده شده است. مدیریت روستایی در فرایند توسعه روستایی یکپارچه و پایدار نقش اساسی دارد. مدیریت روستایی در واقع فرایند سازمان‌دهی و هدایت جامعه و محیط روستایی از طریق شکل دادن به سازمان‌ها و نهادهاست. این سازمان‌ها و نهادها، ابزار یا وسایل تأمین هدف‌های جامعه روستایی هستند. هدف‌هایی که مردم آن را ترسیم می‌کنند و می‌پذیرند. همچنین مدیریت توسعه روستایی فرایند چندجانبه‌ای است که شامل سه رکن مردم، دولت و نهادهای عمومی هستند. در این فرایند با مشارکت مردم و از طرق تشکیلات و سازمان‌های روستایی برنامه‌ها و طرح‌های توسعه روستایی تدوین و اجرا گردیده و تحت نظارت و ارزشیابی قرار می‌گیرد (رضوانی، ۱۳۸۳: ۲۱۱).

توسعه پایدار روستایی

توسعه یک مفهوم چندبعدی و دارای بار ارزشی است. یعنی توسعه جریانی است چندبعدی و پیچیده که در خود تجدید سازمان و سمت‌گیری متفاوت کل نظام اقتصادی-اجتماعی را به همراه دارد. علاوه بر افزایش و بهبود در میزان تولید و درآمد، شامل دگرگونی اساسی در ساخت‌های نهادی، اجتماعی، اداری و همچنین ایستارها و وجهه نظرهای عمومی مردم است، توسعه در بسیاری موارد حتی عادات و رسوم و عقاید مردم را نیز در برمی‌گیرد (به نقل از ازکیا، ۱۳۸۴: ۲۷). این تعریف از توسعه بر بهبود و دگرگونی اساسی ساختارهای سنتی تأکید دارد اما مفهومی که باید مورد توجه قرار گیرد این است که توسعه و دگرگونی باید به گونه‌ای باشد تا همه ابعاد ساخت‌ها با همدیگر به وحدت رسیده و نسل‌های آینده و محیط زیست در این توسعه لحاظ گردد. چیزی که در توسعه پایدار به آن توجه ویژه‌ای شده است. توسعه پایدار روستایی عبارت است از وحدت میان ابعاد اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و زیست محیطی به منظور بالا بردن سطح معیشت و رفاه مردم روستایی است. در توسعه پایدار روستایی توجه به عوامل زیست محیطی از اهمیت بسیاری برخوردار می‌باشد (همان).

توسعه مفهومی است که درباره بهبود زندگی مردم مطرح می‌باشد و وابسته به مردم است. توسعه روستایی فرایند افزایش انتخاب مردم، گسترش مشارکت مردم، تواناسازی مردم برای تصمیم‌گیری در شکل‌دهی فضای خویش، افزایش رفاه و خوشبختی، گسترش فرصت‌ها و ظرفیت‌های بالقوه، تواناسازی همه مردم بویژه زنان، فقرا، کشاورزان خرده‌پا و ... برای سازمان‌دهی فضای خویش و تواناسازی برای انجام کار گروهی است (رکن‌الدین افتخاری، ۱۳۸۵).

همه برنامه‌های توسعه‌ای برای مردم و بهره‌مندی مردم انجام می‌گیرد به گونه‌ای که کانون توسعه مردم می‌باشد پس توسعه با مردم و برای مردم است. با توجه به ابعاد توسعه پایدار روستایی نقش مردم را در فرایند پایدار تغییرات ابعاد اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و زیست محیطی بسیار بالا است. چه اگر مردم به باور تغییر در این ابعاد دست یابند و در جهت استفاده از این تغییرات در جهت رفاه و افزایش بهره‌مندی خود استفاده نمایند، می‌توان به یک توسعه پایدار امیدوار بود. بطور مثال اگر مردم به مسئله حفظ محیط زیست اهمیت نداده و در جهت آلودگی آب و خاک و تخریب محیط‌زیست عمل نمایند دیگر نمی‌توان از توسعه پایدار روستایی سخن گفت. حرکت توسعه روستایی به سمت پیشرفت انسان‌ها و امکانات جهت‌گیری شده است. بنابراین ایجاد این انگیزه در ساکنان منطقه که خودشان شروع به حرکت و ابداع نمایند، یکی از شرط‌های اساسی و مهم است. یکی از ابزار نیل به این مقصود را می‌توان در تشکیل گروه‌های سازمان‌دهی شده مانند تعاونی‌های کشاورزی، شوراها محلی

و انجمن‌های روستایی یافت ابزاری که می‌تواند چندین هدف را دنبال کند. تشکیل این گروه‌ها برای اعضای آن‌ها این فایده را دارد که روش بهتری برای مراقبت از منافع آن‌هاست. درحالی‌که از سوی دیگر، اعضای این گروه‌ها برای دولت و ارگان‌های وابسته به آن به مثابه مشاور، قابل دسترسی هستند (مهندسان مشاور DHV از هلند، ۱۳۷۱).

برنامه‌های توسعه، زمانی با توفیق همراه هستند که بتوانند همه توان و نیروی جامعه را بسیج کرده و در فرایند توسعه بکارگیرند. این مسئله بدون ایجاد عزمی عمومی و ملی برای نیل به توسعه فراهم نمی‌شود. در روند برنامه‌ریزی روستایی نیز ایجاد عزمی واحد و ملی از الزامات اولیه حرکت در مسیر فرایند توسعه است. بر همین اساس نظریات جدید توسعه همچون توانمندسازی و ظرفیت‌سازی با هدف ایجاد بستر مناسب برای توانمندسازی گروه‌های هدف و ایجاد فرایندی که در آن همه مسائل برنامه‌ریزی و اجرا و بهره‌برداری توسط مردم که بهره‌برداران توسعه و عاملان توسعه هستند، انجام شود. شکل‌گیری عزمی واحد برای حضور و نقش‌آفرینی مردم به عنوان عاملان توسعه (بازیگران اصلی توسعه) زمانی امکان‌پذیر است که مردم احساس کنند که برنامه‌های توسعه به دنبال تحقق آرمان‌ها و اهداف آن‌ها هستند. این مسئله جز با تدوین سند چشم‌انداز توسعه تحقق نمی‌یابد. به نظر می‌رسد که بر مبنای روش‌های نوین برنامه‌ریزی، نقطه آغاز فرایند برنامه‌ریزی توسعه تدوین سند چشم‌انداز توسعه است (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۳).

با توجه به نکات فوق می‌توان اظهار داشت که وجود چشم‌انداز سبب ایجاد هماهنگی و وحدت در بین گروه‌های انسانی شده و بستر ساز هم‌افزایی تلاش‌های فردی و گروهی در راه رسیدن به آرمان‌های مشترک می‌شود. تدوین سند چشم‌انداز توسعه برای سکونتگاه‌ها اعم از شهر و روستا (حتی در سطح منطقه و محصول) نزدیک به دو دهه است که در کشورهای مختلف جاری و ساری است. به نظر می‌رسد که اگر ما نیز بخواهیم در فرایند برنامه‌ریزی توسعه بویژه توسعه روستایی به توفیق دست یابیم، باید نسبت به تدوین سند چشم‌انداز توسعه سکونتگاه‌های روستایی اقدام کنیم. بدیهی است که تدوین چشم‌انداز توسعه روستایی را می‌توان (و باید) در سطوح متفاوت ملی، منطقه‌ای و در نهایت محلی (در سطح یک روستا) تدوین کرد. در این بحث تأکید اساسی بر تدوین این سند در سطوح محلی است. هرچند که با مرور فرایند برنامه‌ریزی (توسعه روستایی) می‌توان ابراز داشت که با وجود این‌که در روش‌های کلاسیک برنامه‌ریزی موضوع آینده پیش رو یا چشم‌انداز تقریباً در غالب اهداف کلان مورد بحث قرار می‌گرفته است؛ ولی اهمیت وجود تصویری واقع بینانه از آینده پیش رو که بتواند نمایی از شرایط جامعه را در آینده به تصویر بکشد، خود سبب طرح روشن اهداف کلان برنامه‌های توسعه می‌شود. ضرورت ارائه تصویر واقع بینانه مذکور باعث شده تا در ادبیات توسعه تدوین چشم‌انداز به عنوان یکی از مراحل اساسی برنامه‌ریزی شکل گرفته و رفته رفته از اهمیت فراوانی برخوردار شود، به گونه‌ای که امروزه در اکثر کشورهای جهان تدوین اسناد چشم‌انداز به عنوان یک رویه و ضرورت انجام گرفته و روز به روز از گسترش بیشتری برخوردار می‌شود. با توجه به نکات فوق در این مقاله نقش سند چشم‌انداز توسعه روستایی و ضرورت تدوین این سند برای روستاها در کلیه سطوح ملی تا محلی (با تأکید بر سطوح محلی) و روش پیشنهادی برای تدوین این سند در سطح محلی مورد بحث قرار می‌گیرد (پاپلی یزدی، ۱۳۸۴).

توسعه پایدار

اصطلاح توسعه روستایی از سال‌های ۱۹۵۰ به بعد مطرح شده است (زمانی پور، ۱۳۷۳: ۴۳). توسعه روستایی به عنوان یک مفهوم، ایده، نوعی عمران و بهبود سطح زندگی روستاییان است که شامل توسعه منابع طبیعی با تأکید

بر بخش کشاورزی و فعالیت‌های مرتبط با آن، توسعه صنایع روستایی، توسعه و تجهیز منابع انسانی و تلاش مستمر در راستای بهسازی فضای اجتماعی- اقتصادی زندگی روستایی می‌شود. از این منظر آن مفهومی چندبعدی است که علوم متعدد کشاورزی، علوم اجتماعی، روانشناسی، مدیریت، اقتصاد و مهندسی را با هم مرتبط می‌سازد (طالب و عنبری، ۱۳۸۴: ۲۴۹).

مایکل تودارو اعتقاد دارد که توسعه روستایی در عین حال که عمدتاً منوط به پیشرفت کشاورزی زارعین کوچک است، از این حد بسیار فراتر می‌رود و شامل: الف) بهبود سطح زندگی از جمله بهبود درآمد، اشتغال، آموزش، بهداشت و تغذیه، مسکن و رشته متنوعی از خدمات اجتماعی مربوط؛ ب) کاهش نابرابری در زمینه توزیع درآمدهای روستایی و کاهش عدم تعادل درآمدها و امکانات اقتصادی بین مناطق شهری و روستایی؛ و ج) گسترش توانایی بخش روستایی در تثبیت و تسریع روند پیشرفت در طول زمان می‌گردد (تودارو، ۱۳۸۳: ۳۳۷).

بنابراین حوزه فعالیت در توسعه روستایی را می‌توان شامل پنج بخش دانست که این بخش‌ها عبارتند از: مدیریت منابع طبیعی، امور زیربنایی روستایی، مدیریت منابع انسانی، توسعه کشاورزی و توسعه فعالیت‌های غیر کشاورزی، که به نظر او این بخش‌ها باید در چارچوب راهبرد توسعه نهادی مورد اهتمام قرار گیرد (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۳: ۲۰).

بنا به تعریف بانک جهانی نیز توسعه روستایی استراتژی است که برای بهبود زندگی اقتصادی و اجتماعی گروه مشخصی از مردم که همان روستاییان فقیرند، طراحی می‌شود. این استراتژی در پی گسترش منافع توسعه در بین فقیرترین افرادی است که در نواحی روستایی به دنبال امرار معاش هستند. از نظر بانک جهانی، فقرای روستایی شامل کشاورزان خرده پا، اجاره‌نشین‌ها و خوش‌نشین‌ها است (لنگرودی، ۱۳۸۴: ۶۴). به عبارتی می‌توان گفت که توسعه به دنبال تغییر وضع موجود یک جامعه و حرکت به سمت وضع مطلوب بوده که با توجه به ساختارهای جامعه ترسیم شده است.

بدین‌سان، با توجه به ابعاد گسترده توسعه روستایی نمی‌توان تعریف جامع و مورد پذیرش همه صاحب‌نظران ارائه نمود، اما آنچه که در بسیاری از تعاریف بر آن تکیه و تاکید گردیده، جایگاه محوری بخش کشاورزی و مسائل پیرامونی آن است. به بیان دیگر می‌توان گفت راهبرد توسعه روستاها بنا به پیوند ناگسستنی و عمیق این فضاها با بخش کشاورزی، در گرو اصلاح، بهبود و توسعه سازمان بخش کشاورزی در فضاهای روستایی است.

کشاورزی پایدار، توسعه سیاست‌ها و عملیاتی است که توانایی مردم را برای تولید غذا و پوشاک تضمین کرده، وضعیت اقتصادی و تجاری کشاورزی و ارزش‌های اجتماعی را حفظ می‌کند، بی‌آنکه سبب تخریب منابع طبیعی شود. هدف کشاورزی پایدار اعمال مدیریت موفق بر منابع پایه کشاورزی یا به عبارتی تطابق زیست محیطی بوده تا بتواند نیازهای متغیر انسانی را در حال و آینده برطرف کند و درآمد خانوار را در بلندمدت ارتقا بخشد، در صورتی که اقتصادی‌ترین و سودمندترین نحوه استفاده از انرژی و تبدیل آن به تولیدات کشاورزی، سبب تخریب حاصلخیزی خاک و کیفیت محیط‌زیست نشود (هارود، ۱۹۹۰: ۱۱۹؛ حسینی و شریعتی، ۱۳۸۲: ۲۶۱؛ مطیعی- لنگرودی و شمسایی، ۱۳۸۸: ۵۷).

مفهوم و مضمون توسعه پایدار که کشاورزی پایدار را نیز در بر می‌گیرد، تنها متعلق به دوران معاصر نیست و بعضی تاریخچه آن را به زمان نیوتن، جان لاک، توماس جفرسون، چارلز داروین و حتی به آسیای قدیم نسبت می‌دهند (کریمی، ۱۳۸۱: ۴۱). برای نخستین بار آلبرت هاوارد کشاورزی پایدار را به عنوان یک نظام تشریح

کرد(هاتفیلد و کارلن، ۱۳۸۰: ۱۱). به طور کلی می‌توان گفت کشاورزی پایدار تجلی افکاری است که از حدود دهه ۱۹۲۰ به موازات کشاورزی تجاری شکل گرفته و به تدریج به طرز چشم‌گیری تکامل یافته است و در عین حال جنبه اصلی فلسفی خود را در نحوه برخورد با محیط طبیعی، که همانا همگامی با نظام طبیعت و حفاظت از آن است حفظ نموده، سپس صورت علمی پیدا کرده، امروزه به عنوان جنبش ارگانیک فعال است(لامپکین، ۱۳۷۶: ۱۱).

نقش تولید محصولات کشاورزی در توسعه منطقه‌ای

در تدوam حیات انسانی، کشاورزی و تولیدات آن دارای نقش بنیادی است. در عرصه جهانی، نگرشی بر زمینه‌های تحولی جوامع پیشرفته کنونی گویای آن است که منشأ توسعه یافتگی بسیاری از این ممالک، مازاد تولید در بخش کشاورزی بوده و در مراحل اولیه توسعه، مبنا ساز تحولات شده است(مطیعی لنگرودی و شمسایی، ۱۳۸۸: ۸۵). در کشورهای رو به رشد و در حال گذار نیز، کشاورزی در تحکیم پایه‌های اقتصاد آن نقشی اساسی ایفا می‌کند. از آنجا که این بخش اقتصادی از نظر تأمین نیازهای غذایی مردم، تأمین مواد اولیه صنایع، اشتغال افراد و ایجاد درآمد اهمیت دارد، ثبات و استمرار رشد آن را می‌توان از عوامل عمده کمک کننده به ثبات اجتماعی و رشد اقتصادی جامعه به شمار آورد(Lin & Gongn, 2000: 27). به عبارتی، رشد فزاینده جمعیت نیاز جوامع را به تولید مواد غذایی افزایش داده که این عامل خود نیازمند گسترش تولیدات کشاورزی است. همچنین افزایش تولیدات کشاورزی نیازمند به کارگیری تکنولوژی‌های مدرن بوده که استفاده از کود و سموم دفع آفات را می‌طلبد. استفاده از این عوامل طی سال‌ها باعث اثرات مخرب بر منابع طبیعی به خصوص خاک و آب شده است.

از طرفی دیگر، در جوامعی هم چون کشور ما تا قبل از روی کار آمدن درآمدهای نفتی، اقتصاد ملی بر پایه کشاورزی استوار بود و تنها منبع تأمین خزانه و هزینه‌های دولت به شمار می‌رفت. در عصر حاضر با وجود کاهش نقش این بخش در اقتصاد، هنوز مطالعه کارکرد بخش‌های اقتصادی در چارچوب اقتصاد کلان ملی موید نقش قابل توجه بخش کشاورزی در کشور است چرا که در تأمین اشتغال و درآمد ساکنان نواحی و تعدیل نابرابری‌ها، تولید ناخالص داخلی، تأمین نیازهای مصرفی جمعیت، درآمد ملی و ارزآوری که زمینه‌های توسعه اقتصادی و ملی به شمار می‌آید، سهیم است(مطیعی لنگرودی، ۱۳۸۴، ۶۴). بدین‌سان، با توجه به نقش چندجانبه کشاورزی در زندگی انسانی و اینکه در کانون مباحث توسعه پایدار قرار دارد(Lynam, 1994: 1381)، می‌توان گفت، حصول پایداری در تمامی ابعاد آن از ضروریات غیر قابل انکار است.

تلاش‌های مربوط به کشاورزی و توسعه روستایی پایدار حول سه محور اساسی قرار دارد که شامل امنیت غذایی، ایجاد اشتغال و درآمد در مناطق روستایی به منظور ریشه کن نمودن فقر و حفظ منابع طبیعی و محیط زیست است(برنامه توسعه سازمان ملل متحد، ۱۹۹۴). به بیان دیگر، این رهیافت به دنبال حداکثر نمودن بهره‌وری از ظرفیت‌های بخش کشاورزی(اعم از طبیعی و انسانی) و حداقل نمودن پیامدهای مخرب زیست‌محیطی است. بدین‌سان، توسعه کشاورزی بایستی با اتکاء به امکانات و تکنولوژی موجود شکل یابد؛ از نظر فنی مناسب، از نظر اقتصادی توجیه پذیر، از نظر اجتماعی قابل قبول و از نظر محیطی مطلوب باشد(کوچکی، ۱۳۷۴: ۹۲).

در کشور ما نیز "چرخه چالش‌ها" در بخش کشاورزی نظیر عدم افزایش سطح زیر کشت، سه برابر شدن جمعیت کشور در طی ۴۰ سال گذشته و کاهش مساحت اراضی مفید، افزایش فشار اکولوژیکی در فضاهای تولید محصولات کشاورزی(نواحی روستایی)، استفاده مکرر از زمین، استفاده نادرست و مخرب از منابع آبی، کاهش

راندمن عوامل بنیادی تولید (آب و زمین) و به صرفه نبودن تولید در این بخش، پیری جمعیت بهره‌بردار در بخش کشاورزی و عدم رغبت جوانان به فعالیت در آن سبب گردیده تا این بخش مهم اقتصادی به مرور زمان دچار ناپایداری مفرط شود. از این‌رو در راستای حفظ منابع خدادادی و استفاده عقلایی از آن و همچنین ایجاد تغییر مثبت در وضعیت کشاورزان و روستاییان، ضرورت توجه به توسعه پایدار کشاورزی احساس می‌گردد که همواره نیز رشد و توسعه پایدار کشاورزی، یکی از شاخص‌ترین و مهم‌ترین اهداف جمهوری اسلامی بوده است (درویشی، ۱۳۷۲: ۵).

جدول ۱. سنج‌های مورد استفاده برای ارزیابی پایداری در شاخص‌های مختلف

شاخص	سنجه
منابع کشاورزی	سرانه زمین- سطح زیر کشت محصولات زراعی- سطح زیر کشت محصولات باغی- تعداد فنات- حجم مخزن آب- کل تخلیه آب- تعداد چاه عمیق و نیمه عمیق- تعداد چشمه- سرانه آب هر روستایی- میزان GDP- سهم استان از GDP کل کشور- سرانه GDP- تعداد ماشین‌آلات- مصرف کود شیمیایی- مصرف سوخت- درصد زمین آبیاری شده نسبت به سطح استان- تعداد کل کشاورز نسبت به جمعیت- زمین کشت شده به ازای هر کشاورز
پیشرفت کشاورزی	وسعت بیابان- طول راه‌های روستایی- ظرفیت سیلو- مساحت مستعد برای آبیاری تحت فشار- عملکرد گندم- تولید محصولات باغی- تولید محصولات زراعی- سرانه تولید محصولات زراعی- درآمد تولید محصولات زراعی به ازای هر فرد- تعداد دام- تعداد واحد بهره‌بردار دام- تعداد شرکت‌های تعاونی کشاورزی روستایی- تعداد کشاورزان عضو در شرکت‌های تعاونی کشاورزی روستایی
محیط زیست	مساحت جنگل- مساحت مرتع- مساحت مراتع حفاظت شده- میزان شوری- تعداد مناطق تحت مدیریت سازمان حفاظت محیط زیست- مساحت مناطق تحت مدیریت سازمان حفاظت محیط زیست- غنای گونه‌ای- شاخص تنوع شانون- دما- رطوبت نسبی- تعداد روزهای یخبندان- ساعات آفتابی- سرعت باد- مقدار بارندگی
وضعیت جوامع روستایی	درصد جمعیت روستایی- نقاط روستایی دارای ارتباط تلفنی- تعداد خانه‌های بهداشت فعال روستاها- تعداد روستا- تعداد خانوار روستایی- تعداد انشعابات آب- نرخ رشد طبیعی جمعیت- نرخ بیکاری- شاخص بهای کالاها و خدمات مصرفی خانوارهای روستایی
علوم، آموزش و مدیریت	نیروی متخصص و ماهر کشاورزی- روستاهای تحت پوشش سازمان نهضت سوادآموزی- درصد کشاورزان بی‌سواد نسبت به جمعیت- تعداد کشاورزان داری سواد ابتدایی- تعداد کشاورزان دارای سواد راهنمایی، متوسطه- تعداد کشاورزان دارای سواد دانشگاهی

تاکنون در زمینه نقش کشاورزی در توسعه روستایی و تقویت آن در سطوح مختلف جغرافیایی، مطالعات متعددی با نگرش‌های مختلف انجام گرفته است که در ذیل به مواردی از تحقیقات و مطالعات خارجی و داخلی اشاره می‌شود:

جدول ۲. پیشینه تحقیقات و مطالعات پیرامون موضوع تحقیق

پژوهشگر / پژوهشگران	موضوع	نتایج
اصغر آوریده، ۱۳۹۰	نقش کشاورزی در توسعه پایدار روستایی (مطالعه موردی: شهرستان فیروزآباد)	بخش کشاورزی به عنوان یکی از بخش‌های مهم در فرایند تولید، همواره جایگاه ویژه‌ای در اقتصاد شهرستان فیروزآباد داشته بگونه‌ای که اگر شهر فیروزآباد را که اکثریت جمعیت آن به فعالیت‌های صنعتی و خدماتی مشغولند از جامعه آماری حذف کنیم اکثریت جمعیت شهرستان به فعالیت‌های کشاورزی مشغول می‌باشند. با توجه به اینکه یکی از مهم‌ترین مشکلات در سطح شهرستان فیروزآباد در زمینه کارآفرینی کمبود سرمایه می‌باشد، کشاورزی توانسته است با کمترین سرمایه، بیشترین فرصت شغلی را ایجاد نماید. بنابراین توسعه کشاورزی می‌تواند به عنوان مهم‌ترین رویکرد در زمینه کاهش فقر و ایجاد اشتغال و تثبیت جمعیت در مناطق روستایی شهرستان عمل کند.
حسین فراهانی و همکاران، ۱۳۹۱	تحلیل پایداری اجتماعی-اقتصادی تولید زعفران و تأثیر آن بر توسعه روستایی (مورد: دهستان بالا ولایت شهرستان تربت حیدریه)	نتیجه این تحقیق نشان می‌دهد که تولید زعفران، ارتقاء سطح سواد، بازار، ایجاد اشتغال بر اساس محصول باعث کاهش فقر، توسعه روستایی و پیشرفت و آبادانی است.
حسن اسعدی خوب، ۱۳۹۲	بررسی نقش و جایگاه توسعه کشاورزی در توسعه اقتصادی - اجتماعی روستا (مطالعه موردی: شهرستان بهبهان)	توسعه کشاورزی در ابعاد اقتصادی زندگی خانوارهای کشاورزان، زمینه‌های اشتغال سرپرست خانوار در محیط روستا را فراهم نموده و موجب کاهش خروج سرپرست خانوار از روستای محل سکونت خود برای پیدا کردن شغل به مناطق دیگر شده است و همچنین توسعه کشاورزی در تأمین و افزایش امنیت غذایی دهستان و شهرستان بهبهان و حتی شهرستان‌های هم‌جوار نقش اساسی داشته و موفق عمل کرده است.
محسن شایان، ۱۳۹۲	بررسی نقش کشاورزی بر توسعه روستایی (نمونه موردی: شهرستان زرین‌دشت)	نتایج به دست آمده مؤید این است که با توسعه و پیشرفت بخش کشاورزی به دنبال آن روستاها به رشد و توسعه خواهند رسید افزایش محصولات کشاورزی باعث افزایش درآمد کشاورزان خواهد شد و این افزایش و سرریز درآمد باعث خواهد شد فعالیت‌های عمرانی - زیربنایی در روستا سرعت بیشتری پیدا کند و دست روستاییان در مشارکت طرح‌های عمرانی - زیربنایی، آموزشی، فرهنگی و بهداشتی بازتر خواهد شد و این یعنی توسعه همه جانبه روستا.
مهدی پورطاهری و همکاران، ۱۳۹۲	تحلیل اثرات اقتصادی و اجتماعی کشت پسته در توسعه روستایی شهرستان دامغان	آثار اقتصادی و اجتماعی ناشی از کشت و تولید پسته از قبیل رفاه اقتصادی، امنیت اقتصادی، کیفیت اشتغال، مشارکت و سرمایه اجتماعی (آموزش آگاهی و مهارت‌های حرفه‌ای مربوط به کشت و تولید پسته و تعلق مکانی و تولیدی پسته کاران) نیز افزایش یافته است.
حمیدرضا کرمی، ۱۳۹۴	بررسی اثرات زعفران بر درآمد و اشتغال بهره برداران در استان لرستان)	از جمله نتایج مهم این تحقیق که می‌توان به آن اشاره کرد این است که کشت و تولید محصول زعفران در مقایسه با سایر محصولات زراعی و باغی نقش به‌سزایی در ایجاد و افزایش درآمد و اشتغال پایدار در استان لرستان دارد. از این‌رو به نظر می‌رسد که با توجه به خصوصیات اقتصادی اشتغال‌زایی، درآمدزایی و به ویژه نقش گیاه زعفران در حفظ منابع آب و خاک، توسعه این محصول می‌تواند گامی مؤثر در راستای کشاورزی پایدار و توسعه مناطق روستایی باشد.
سید محمد	نقش تولید محصول	تأکید بر توسعه صادرات غیرنفتی به عنوان یک استراتژی مهم، از جمله روش‌های

<p>دهقان، ۱۳۹۴</p> <p>پسته در توسعه اقتصاد روستایی (مطالعه موردی: روستای دامغان)</p> <p>دستیابی به رشد مستمر اقتصادی است که همواره به عنوان یکی از راهبردهای محوری در اقتصاد کشور مطرح است. در بین همه عوامل مؤثر در تولید پسته و توسعه اقتصادی روستا بستگی آماری وجود دارد و مهم‌ترین عامل اقتصادی و پس‌از آن عامل مدیریتی و در رتبه آخر عوامل اجتماعی و فرهنگی بوده است. لذا محصول پسته در توسعه اقتصادی روستا مؤثر بوده است و باید کوشش نمود با برنامه ریزی و مدیریت بهتر موانع موجود را برطرف نمود.</p>		
<p>نمایش تحقیق نشان داد که حدود ۵۳ درصد از پاسخگویان از پسته به عنوان منبع اصلی درآمد بهره می‌برند. در میان شاخص‌های مورد بررسی در سه بعد اقتصادی، اجتماعی و کالبدی بالاترین میانگین‌ها متعلق به شاخص افزایش قیمت زمین و مسکن با میانگین ۳/۰۹ (اقتصادی)، شاخص تغییر الگوهای زندگی با میانگین ۳/۰۱ (اجتماعی) و شاخص تغییر نمای منازل با میانگین ۳/۲۳ (کالبدی) می‌باشد. نتایج حاصل از آزمون اسپیرمن وجود رابطه مثبت بین رونق باغداری (کشت پسته) و ارتقای زندگی روستاییان را با ۹۹ درصد اطمینان بیان می‌دارد. همچنین نتایج حاصل از آزمون خی دو نشان می‌دهد که گسترش فعالیت‌های باغداری، سبب افزایش اشتغال و درآمد در دهستان شهرآباد شده است.</p>	<p>تحلیل نقش باغداری در توسعه پایدار روستایی با تاکید بر کشت پسته (دهستان شهرآباد، شهرستان بردسکن)</p>	<p>رمضان نیا و همکاران، ۱۳۹۷</p>
<p>ضمن بررسی اثرات کشاورزی در توسعه روستایی به این نتیجه رسیدند که یکی از عواملی که می‌تواند منجر به توسعه کشاورزی این شهرستان شود، احداث صنایع تبدیلی و تکمیلی کشاورزی است که مانع از هدر رفتن محصولات کشاورزی این شهرستان و خام‌فروشی می‌شود و همچنین باعث صادرات این محصولات (پنبه، گل محمدی و مرکبات) به کشورهای همسایه می‌شود و این امر می‌تواند نقش بسیار مهمی در زندگی روستاییان ایفا نماید.</p>	<p>توان‌های توسعه کشاورزی شهرستان داراب و پیش‌بینی نتایج آن بر توسعه روستایی</p>	<p>سیروس قنبری و همکاران، ۱۳۹۸</p>
<p>محصول زعفران می‌تواند باعث تغییرات اجتماعی و تحرک اقتصاد روستاها شود و منبع درآمد مطلوبی برای اقشار فقیر و ضعیف روستایی باشد. از این و با توجه به اینکه درصد بیکاری، مهاجرت‌های روستایی، کمبود درآمد، بیکاری پیدا و پنهان و فشارهای وارده بر محیط زیست در مناطق روستایی بیشتر است و باعث چرخه ناپایدار اشتغال و درآمد کشاورزان می‌شود، لزوم بررسی دقیق کشت محصولات کشاورزی راهگشا مانند زعفران به دلیل اثرات مطلوب اقتصادی امری مطلوب به نظر می‌رسد.</p>	<p>اثرات کشت زعفران بر اقتصاد بهره‌برداران در نواحی روستایی شهرستان تهران</p>	<p>وحید ریاحی و سمیه عزیزی، ۱۳۹۸</p>
<p>به طور میانگین در کشورهای در حال توسعه، کشاورزی به سمتی می‌رود که هم به رشد ملی تأثیر می‌گذارد و هم به کاهش فقر کمک نماید. این دو محقق بر این تأکید دارند که باید ارتباط تاریخی بین رشد بخش کشاورزی و رشد بخش غیر کشاورزی مورد توجه قرار گیرد.</p>	<p>انعکاس از نقش کشاورزی در کاهش رشد فقر در کشورهای آمریکای لاتین</p>	<p>فوستر و والدرز، ۲۰۱۰</p>
<p>کمک به کاهش فقر، راه‌حلی برای افزایش جمعیت روستا و جلوگیری از خروج، بازاریابی برای افراد بیکار به خصوص افراد مسن (گروه زنان) و ایجاد اشتغال، حمایت از شرکت‌های تازه تأسیس از اهداف یک روستا یک محصول می‌باشد.</p>	<p>یک روستا یک محصول - استراتژی توسعه روستایی در آسیا: مورد OTOPI در تایلند</p>	<p>جان توپرن، ۲۰۱۱</p>
<p>در حالی که تولیدات کشاورزی مطمئناً در هر اقتصادی که هدف قرار گرفته است جایگاه برجسته‌ای را به خود اختصاص داده است، بخش کشاورزی و توسعه روستایی برای توسعه پایدار در آفریقا بسیار مهم است. بهترین راه برای توانمندسازی ساکنان روستایی، توانمندسازی آن‌ها از طریق مشاغل است. کشاورزی عمده شغل روستاییان است و باید پایدار بماند. کشاورزی توسعه افزایش تولید محصولات کشاورزی باعث</p>	<p>چالش‌های کشاورزی و توسعه روستایی در آفریقا: مورد نیجریه</p>	<p>آدجووان و کهپینداوود، ۲۰۱۲</p>

بهبود بهره وری و درآمد روستاییان می‌شود جمعیت و صنایع را به مناطق روستایی جذب می‌کند.		
اقدامات انجام سیاست دولت در زمینه بخش کشاورزی اقتصاد در این مقاله بیان شده است، تأکید شده است که احقاق حقوق تولیدکنندگان از دسترسی عادلانه به ابزار تولید، منابع و محصولات تولید شده، اثر بخشی تولید محصولات کشاورزی PF را افزایش می‌دهد(مزارع دهقانی) مشخص شده است که توسعه مشاغل کوچک(اشکال کوچک مدیریت اقتصادی) و فعال کردن فعالیت‌های کارآفرینانه تنها زمانی امکان‌پذیر است که شرایط مناسبی برای فعالیت و روابط متقابل بین کشاورزی و پس از عادی شدن حوزه اجتماعی کشور برقرار شود.	توسعه اشکال کوچک کارآفرینی و تولید محصولات کشاورزی در روستاهای روسیه	اسکلیاروا، ی. م. ۲۰۱۳
کشاورزی در گذشته منبع اصلی درآمد کشور بوده است. آب و هوا و خاک مناسب برای کشاورزی، تنوع در بازار کشاورزی، تلاش برای پایدار شدن و تبدیل به یک قدرت اقتصادی کشاورزی و این امر باعث توسعه روستایی شده است.	چالش‌های کشاورزی و توسعه روستایی در افریقا؛ پرونده نیجریه	جلنا زیو کوویچ و فاطمه آداموه، ۲۰۱۴

(۳) روش تحقیق

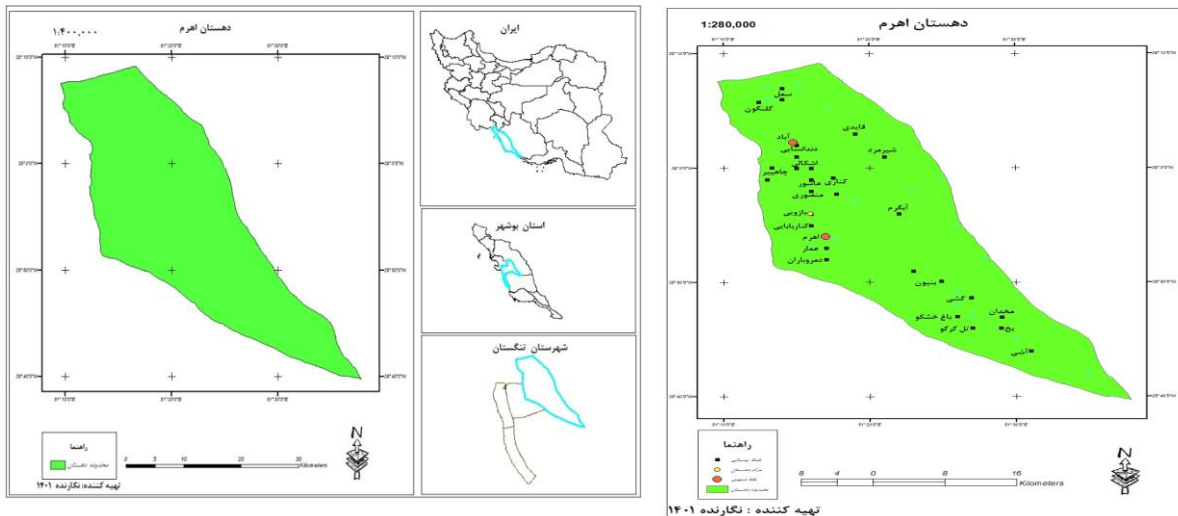
مطالعه حاضر توصیفی-تحلیلی و از نوع پیمایشی و از نظر هدف کاربردی است؛ که برای دستیابی به اطلاعات مورد نظر در بخش مبانی نظری جهت روشن شدن زوایای مولفه‌هایی موجود از روش کتابخانه‌ای بهره گرفته شده است که روش این پژوهش پیمایش مقطعی است؛ و با توجه به این مقوله که محدوده مورد مطالعه دهستان اهرم شهرستان تنگستان می باشد و جامعه آماری مورد مطالعه این تحقیق شامل ساکنان روستایی (۸۶۱۲ نفر) بوده است؛ تعداد ۳۳۰ نفر (بر اساس فرمول کوکران) به صورت تصادفی، به عنوان نمونه انتخاب شدند. با توجه به اینکه پرسشنامه به صورت محقق ساخته بوده ابتدا سؤالات پرسشنامه توسط محققین متناسب با فرضیه‌های تحقیق طراحی و سپس در اختیار اساتید و کارشناسان متخصص، قرار داده شد و پس از بررسی و تأیید، تعداد ۳۵ سؤال برای اجرای پژوهش انتخاب و روایی آن، به صورت صوری تأیید گردید؛ پایایی پرسشنامه با استفاده از روش آلفای کرونباخ(۰/۷۹) مورد کنترل و ارزیابی قرار گرفت. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها و اطلاعات از نرم‌افزار SPSS استفاده شد. با توجه به سطح سنجش متغیرها از آزمون‌های مناسب از جمله آزمون ضریب همبستگی پیرسون استفاده رابطه بین متغیرهای مستقل و وابسته بررسی شده است.

شهرستان تنگستان دارای ۱۹۵۰ کیلومتر مربع وسعت است و از شمال و مشرق به شهرستان دشتستان، از جنوب شرقی به شهرستان دشتی، از شمال غربی به شهرستان بوشهر و از غرب و جنوب غربی به خلیج فارس محدود است. سبب نام‌گذاری این شهرستان به تنگستان این است که در قسمت‌های ساحلی آن تنگ‌هایی صعب العبور وجود دارد و همچنین اراضی و مناطق مسکونی آن در فضای کم و تنگ میان کوه و دریا واقع شده است. تنگستان قدیم محدود به قسمت‌های ساحلی آن می‌شد اما بعدها مناطق بوشهر دستخوش تقسیماتی شد که اهرم و توابع آن، باغک، بنه گز و... به تنگستان اضافه شدند. شهرستان تنگستان شامل ۲ بخش، ۴ دهستان و ۳ شهر به شرح زیر است(جدول ۳).

جدول ۳. تقسیمات سیاسی شهرستان ننگستان

بخش	مرکز بخش	نام دهستان	مرکز دهستان	شهر
مرکزی	اهرم	اهرم	بازوئی	اهرم و آباد
		باغک	شورکی	
دلوار	دلوار	دلوار	دلوار	دلوار
		بوالخیر	بوالخیر	

مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵

شکل ۱. نقشه موقعیت دهستان اهرم و پراکندگی روستاهای مورد مطالعه

جامعه آماری در این تحقیق کلیه ساکنان روستاهای منطقه محمود احمدی از دهستان اهرم بخش مرکزی تنگستان می‌باشد. دهستان اهرم بر اساس سرشماری نفوس و مسکن سال ۱۳۹۵، ۸۶۱۲ نفر جمعیت داشته است (جدول ۴).

جدول ۴. جمعیت در محدوده تحقیق

ر	روستا	خانوار	جمعیت	درصد	ر	روستا	خانوار	جمعیت	درصد
۱	عمار	۳۱	۹۶	۳/۹۰	۲	گشی	۷۴	۲۲۳	۹/۰۶
۳	بنیان	۶۲	۲۰۱	۸/۱۶	۴	دمروبادان	۵۱	۱۵۵	۶/۲۹
۵	کناربنی	۸۴	۲۶۷	۱۰/۸۵	۶	جمالی	۱۰۱	۳۴۹	۱۴/۱۸
۷	حیدری	۹۲	۲۹۱	۱۱/۸۲	۸	بازوئی	۳۹۵	۱۳۴۴	۵۴/۶۲
۹	منصوری جنوبی	۱۵۰	۴۷۹	۱۹/۴۶	۱۰	منصوری وسطی	۱۷	۴۸	۱/۹۵
۱۱	منصوری شمالی	۳۷	۱۲۰	۴/۸۷	۱۲	کناری	۱۲۸	۳۹۱	۱۵/۸۹
۱۳	آشور	۲۱	۷۵	۳/۰۴	۱۴	اشکالی	۱۶۵	۶۳۳	۲۵/۸۰
۱۵	چاه پیر	۳۰۷	۱۰۷۷	۴۳/۷۷	۱۶	گلنگون	۱۸۰	۶۴۵	۲۶/۲۱
۱۷	سمل شمالی	۳۱۷	۱۰۴۴	۴۲/۴۲	۱۸	سمل جنوبی	۳۶۴	۱۱۷۲	۴۷/۴۶۳

مأخذ: مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵، سالنامه آماری کشور

۴) یافته‌های تحقیق**تحلیل مؤلفه‌های تحقیق**

به منظور بررسی و تحلیل مؤلفه‌های تحقیق از روش‌های آماری ضریب همبستگی، استفاده شد. تحلیل‌ها با استفاده از نرم‌افزارهای Spss22 انجام و میزان سطح معناداری برای آزمون دو دامنه برابر با ۰/۰۵ در نظر گرفته شد.

الف: آزمون نرمال بودن داده‌های آماری**جدول ۵. توزیع نرمال متغیرهای تحقیق**

نام متغیر	ضریب استاندارد K-S	سطح معنی داری
توسعه پایدار روستایی	۰/۸۰۴	۰/۱۵۴

جدول ۵ توزیع نرمال برای مؤلفه‌های تحقیق به کمک آزمون کولموگراف-اسمیرنوف را نشان می‌دهد، نتایج آزمون نشان داد که در سطح ($p > 0.05$) داده‌های آماری نرمال بوده‌اند به طوری که ضریب استاندارد برای متغیر توسعه روستایی ۰/۹۰۱ به دست آمده است.

تحلیل عوامل مؤثر بر توسعه کشاورزی و توسعه روستایی

عوامل مؤثر بر توسعه کشاورزی و توسعه روستایی و رابطه هر یک با یکدیگر، در محدوده مورد مطالعه، با استفاده از ضریب همبستگی، مورد بررسی قرار گرفت. نتایج حاصل از تحلیل بیانگر رابطه معنادار بین گسترش کشاورزی و توسعه پایدار روستایی در منطقه مورد مطالعه می‌باشد.

جدول ۶. ضریب همبستگی بین توسعه کشاورزی با توسعه پایدار روستایی

توسعه پایدار روستایی	توسعه کشاورزی	
۰/۴۵۱	ضریب همبستگی	توسعه کشاورزی
*۰/۰۰۱	سطح معنی داری	

نتایج آزمون ضریب همبستگی پیرسون نشان داد که بین توسعه کشاورزی و توسعه پایدار روستایی ضریب همبستگی ۰/۴۵۱ محاسبه شد که در سطح ($p < ۰.۰۱$) مقدار معنی داری می‌باشد.

جدول ۷. ضریب رگرسیون خطی بین توسعه کشاورزی با توسعه پایدار روستایی

متغیر	ضریب رگرسیون	t	سطح معنی داری
توسعه کشاورزی		۰/۸	۰/۱۰۶
توسعه پایدار روستایی	۰/۳۸۹	۹/۵	۰/۰۰۱

نتایج آزمون ضریب رگرسیون خطی نشان داد که توسعه کشاورزی به میزان ۳۸/۹ درصد بر توسعه پایدار روستایی در سطح ($p < 0.01$) تأثیر دارد.

با تحلیل داده‌های مربوط به گسترش کشاورزی و توسعه پایدار روستایی در منطقه مورد مطالعه، مشخص شد که، توجه به کشاورزی در این منطقه می‌تواند در افزایش اشتغال‌زایی جوانان روستا و بهبود وضعیت معیشتی خانوارها، عدم وابستگی به واردات، کاهش معضلات اجتماعی، افزایش انگیزه روستاییان برای سکونت مؤثر باشد، از طرفی با توجه به نیاز جامعه به مصرف تنباکو و جنبه صادراتی آن و برخورداری منطقه مورد مطالعه از آب و هوای مناسب جهت کشت تنباکو، به نظر توجه به کاشت این محصول بیش از گذشته ضروری است و نیازمند توجه مدیران می‌باشد. لازمه توسعه کشاورزی پایدار در مناطق روستایی استفاده از ظرفیت روستاییان، برگزاری کارگاه‌های آموزشی، استفاده از شیوه‌های آبیاری‌های نوین و ... است. نتایج حاصل از تحلیل بیانگر رابطه معنادار بین افزایش محصولات کشاورزی با ماندگاری جمعیت در منطقه مورد مطالعه می‌باشد.

جدول ۸. ضریب همبستگی بین افزایش محصولات کشاورزی با ماندگاری جمعیت

ماندگاری جمعیت	افزایش محصولات کشاورزی	
۰/۳۶۹	ضریب همبستگی	
*۰/۰۰۱	سطح معنی‌داری	

نتایج آزمون ضریب همبستگی پیرسون نشان داد که بین افزایش محصولات کشاورزی و ماندگاری جمعیت ضریب همبستگی ۰/۳۶۹ محاسبه شد که در سطح ($p < 0.01$) مقدار معنی‌داری می‌باشد.

جدول ۹. ضریب رگرسیون خطی بین افزایش محصولات کشاورزی با ماندگاری جمعیت

متغیر	ضریب رگرسیون	t	سطح معنی‌داری
افزایش محصولات کشاورزی		۰/۶	۰/۱۱۵
ماندگاری جمعیت	۰/۳۶۹	۸/۴	۰/۰۰۱

نتایج آزمون ضریب رگرسیون خطی نشان داد که افزایش محصولات کشاورزی به میزان ۳۴/۹ درصد بر ماندگاری جمعیت در سطح ($p < 0.01$) تأثیر دارد.

با تحلیل داده‌های مربوط به نقش افزایش محصولات کشاورزی در ماندگاری جمعیت در منطقه مورد مطالعه، مشخص شد که، با افزایش تولید محصولات کشاورزی در روستا و بهبود وضعیت معیشتی ساکنین روستا تمایل به مهاجرت به شهر کاهش یافته و از طرفی با افزایش تولید محصولات کشاورزی از جمله تنباکو دیگر حوزه‌های روستا فعال شده و مردم ترجیح می‌دهند از اراضی کشاورزی حداکثر استفاده را داشته باشند، این امر منجر به بهبود وضعیت تولید محصول و از طرفی رضایت روستاییان از سکونت در محل زندگی گردیده است. در خصوص کشت محصول می‌بایست نهادهای مرتبط با توسعه روستایی با ارائه بسته‌های تشویقی به کشاورزان از یک طرف به افزایش کمی و کیفی محصولات تولید کمک نمایند.

نتایج حاصل از تحلیل بیانگر رابطه معنادار بین نقش زنان با توسعه پایدار روستایی در منطقه مورد مطالعه می‌باشد.

جدول ۱۰. ضریب همبستگی بین نقش زنان با توسعه پایدار روستایی

توسعه پایدار روستایی		نقش زنان
۰/۳۹۴	ضریب همبستگی	
*۰/۰۰۱	سطح معنی داری	

نتایج آزمون ضریب همبستگی پیرسون نشان داد که بین نقش زنان و توسعه پایدار روستایی ضریب همبستگی ۰/۳۹۴ محاسبه شد که در سطح ($p < ۰.۰۱$) مقدار معنی داری می‌باشد.

جدول ۱۱. ضریب رگرسیون خطی بین نقش زنان با توسعه پایدار روستایی

متغیر	ضریب رگرسیون	t	سطح معنی داری
نقش زنان		۰/۵	۰/۱۳۶
توسعه پایدار روستایی	۰/۳۶۱	۷/۸	۰/۰۰۱

نتایج آزمون ضریب رگرسیون خطی نشان داد که زنان به میزان ۳۶/۱ درصد بر توسعه پایدار روستایی در سطح ($p < ۰.۰۱$) تأثیر دارند.

با تحلیل داده‌های مربوط به نقش زنان در توسعه پایدار روستایی در منطقه مورد مطالعه، مشخص گردید که، نقش زنان در فعالیتهای کشاورزی در این محدوده بسیار پررنگ و چشم گیر بوده و بر بهبود شرایط معیشتی خانوارها اثر مثبت داشته و زمینه را برای بهبود اقتصاد خانواده فراهم نموده است، زنان روستایی همواره نقش بسیار مهم و اساسی را در توسعه جوامع روستایی و بخش کشاورزی داشته‌اند. انتخاب زنان روستایی به عنوان یکی از توانایی‌های بالقوه و بالفعل مناطق روستایی در توسعه کشاورزی و بهبود اقتصاد کشاورزی روستاها بسیار حائز اهمیت بوده است. در سال‌های اخیر مشارکت زنان روستایی در فعالیتهای کشاورزی و تولید محصول سالم نقش بسیار ارزنده ای در رشد و توسعه روستا و در نهایت سوق به سمت توسعه پایدار دارد. نتایج حاصل از تحلیل بیانگر رابطه معنادار بین رونق اقتصادی با توسعه اجتماعی در منطقه مورد مطالعه می‌باشد.

جدول ۱۲. ضریب همبستگی بین رونق اقتصادی با توسعه اجتماعی

توسعه اجتماعی		رونق کشاورزی
۰/۲۹۸	ضریب همبستگی	
*۰/۰۱	سطح معنی داری	

نتایج آزمون ضریب همبستگی پیرسون نشان داد که بین رونق کشاورزی و توسعه اجتماعی ضریب همبستگی ۰/۲۹۸ محاسبه شد که در سطح ($p < ۰.۰۱$) مقدار معنی داری می‌باشد.

جدول ۱۳. ضریب رگرسیون خطی بین رونق اقتصادی با توسعه اجتماعی

متغیر	ضریب رگرسیون	t	سطح معنی داری
رونق کشاورزی		۰/۳۱	۰/۱۵۶
توسعه اجتماعی	۰/۲۵۹	۶/۶	۰/۰۰۸

نتایج آزمون ضریب رگرسیون خطی نشان داد که رونق اقتصادی به میزان ۲۵/۹ درصد بر توسعه اجتماعی در سطح (۰/۰۱ < p) تأثیر دارند.

با تحلیل داده‌های مربوط به رونق کشاورزی و توسعه اجتماعی در منطقه مورد مطالعه می‌توان گفت که، هر چه کشاورزی در این منطقه رونق بیشتری داشته باشد چالش‌های توسعه روستایی (معضلات اجتماعی، بیکاری، اعتیاد و...) کاسته می‌شود. برنامه‌ریزی توسعه پایدار کشاورزی نقشی اساسی در توسعه پایدار مناطق روستایی شهرستان تنگستان به‌مراه خواهد داشت.

۵) نتیجه‌گیری

نتایج آزمون ضریب همبستگی پیرسون (در سطح $p < 0.05$) در مناطق روستایی مورد مطالعه نشان داد که بین: ۱) توسعه کشاورزی و توسعه پایدار روستایی با ضریب (۰/۴۵۱)؛ ۲) افزایش محصولات کشاورزی و ماندگاری جمعیت با ضریب (۰/۳۶۹)؛ ۳) نقش زنان و توسعه پایدار روستایی با ضریب (۰/۳۹۴) و ۴) رونق کشاورزی و توسعه اجتماعی با ضریب (۰/۲۹۸)؛ رابطه معنادار وجود دارد. با توجه به بررسی و مطالعات صورت گرفته، نتایج این مطالعه با یافته‌های آوریده (۱۳۹۰)، فراهانی و همکاران (۱۳۹۱)، مهدی پورطاهری و همکاران (۱۳۹۲)، محسن شایان (خرداد) (۱۳۹۲)، سید محمد دهقان (۱۳۹۴)، حمیدرضا کرمی (۱۳۹۴)، قنبری و همکاران (۱۳۹۸)، جلنا زیوکوویچ، فاطمه آداموه (۲۰۱۴)، اسکلیاروا (۲۰۱۳)، آدجووان و کهنین داوود (جولای ۲۰۱۲) و جان توبرن (۲۰۱۱) همسو و هم جهت می‌باشد.

در مطالعه حاضر مشخص گردید که کشاورزی در توسعه روستاهای منطقه محمود احمدی نقش مؤثری داشته و کشت محصول تنباکو به عنوان یک محصول استراتژیک در اشتغال‌زایی خانواده‌ها و رفع بیکاری در منطقه مؤثر بوده و زمینه را برای حضور زنان به عنوان نیمی از اعضای جامعه در کنار مردان برای کاهش هزینه‌های کشاورزی فراهم نموده است، از طرفی نتایج نشان داد که با رونق کشاورزی در منطقه محمود احمدی معضلات و آسیب‌های اجتماعی کاهش و توسعه اجتماعی صورت می‌گیرد که به نظر می‌توان از نتایج این مطالعه در دیگر مناطق کشور استفاده نمود. تنباکو یک کالای مصرفی در بین ایرانیان بوده و کشت این محصول در استان بوشهر و بخصوص این منطقه از قدیم بوده و این امر می‌تواند در قانع کردن روستاییان جهت عدم مهاجرت به شهر مؤثر باشد، افزایش تولید محصول رابطه تنگاتنگی با ماندگاری دارد و هر چه میزان کاشت و برداشت بیشتر باشد اشتغال افزایش و جوانان تمایل بیشتری برای ماندگاری دارند. در مجموع می‌توان استنباط نمود که کشاورزی در منطقه محمود احمدی به دلیل برخورداری از ویژگی‌های مطلوب می‌تواند در توسعه و رونق روستاهای منطقه مؤثر باشد. با توجه به نتایج بدست آمده و نقش کشاورزی در بهبود معیشت و کاهش بیکاری، ماندگاری جمعیت و توسعه اجتماعی و همچنین نقش زنان در توسعه روستایی پیشنهاد می‌گردد که:

- بسته‌های تشویقی از قبیل خرید تضمینی محصول و شناسایی بازارهایی صادراتی تنباکو؛

- تخصیص بودجه و تسهیلات لازم جهت ایجاد و راه‌اندازی شیوه‌های نوین آبیاری و روش‌های نوین کشت جهت ارتقای میزان محصول تولیدی؛
- فراهم نمودن زمینه حضور مؤثر زنان در اقتصاد، از طریق ترویج و تسهیل‌گری در مناطق روستایی دهستان اهرم شهرستان تنگستان؛
- شناسایی انواع فعالیت‌های اقتصادی انجام شده توسط زنان روستایی توسط مدیران محلی و تلاش برای ساماندهی آنان؛
- ایجاد و راه‌اندازی مرکز آموزشی و توانمندسازی در دهستان اهرم و استفاده از پتانسیل‌ها و آگاهی آنان در توسعه روستایی؛ و
- ایجاد صنایع تبدیلی و فرآوری و بسته‌بندی محصولات تولیدی.

۶ منابع

- ازکیا، مصطفی، (۱۳۸۷)، جامعه‌شناسی توسعه و توسعه‌نیافتگی روستایی ایران، تهران، اطلاعات.
- ازکیا، مصطفی، (۱۳۸۳)، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی توسعه روستایی، تهران، اطلاعات.
- ازکیا، مصطفی و غفاری، غلامرضا، (۱۳۸۳)، توسعه روستایی با تأکید بر جامعه روستایی ایران، تهران، نشر نی.
- اسفندیاری، علی‌اصغر، فرهاد ترحمی، (۱۳۸۸)، بررسی اشتغال‌زایی بخش‌های اقتصادی ایران با تأکید بر بخش کشاورزی، فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه، سال ۱۷، شماره ۶۷، ص ۹۵.
- افتخاری، عبدالرضا رکن‌الدین، (۱۳۸۵)، چشم انداز توسعه روستایی، مبانی اندیشه‌ای، الزامات، و پیش‌نیازها، فصلنامه جامعه و اقتصاد، شماره ۱۰.
- امینی نژاد، غلامرضا، بیک محمدی، حسن، سید حسن حسینی ابری، (۱۳۸۷)، تحلیل درجه توسعه یافتگی دهستان‌های حوزه تأسیسات پارس جنوبی در استان بوشهر، فصلنامه روستا و توسعه، سال ۱۱، شماره ۳، صص ۱۷-۱۸.
- برادران حسن‌زاده، رسول، بادآور نهندی، یونس، بارانی بناب، حسین، (۱۳۸۹)، بررسی رابطه تغییرات در ارزش دفتری و سود هر سهم با تغییرات قیمت سهام (با تأکید بر صورت‌های مالی میان دوره‌ای)، پژوهش‌های حسابداری مالی و حسابرسی، سال ۳، زمستان، شماره ۸، ص ۱۵.
- برنامه توسعه سازمان ملل متحد، ۱۹۹۴.
- پاپلی‌یزدی، محمدحسین، (۱۳۸۴)، بسط راهبردهای پایداری اکولوژیک برای افزایش تاب‌آوری محیط زیست شهری، مجله محیط‌شناسی، شماره ۱.
- تودارو، مایکل، (۱۳۸۳)، توسعه اقتصادی در جهان سوم، ترجمه غلامعلی فرجادی، نشر مؤسسه عالی پژوهش در برنامه‌ریزی و توسعه، چاپ ۱۲، تهران، صص ۳۳۷-۴۱۵.
- حاجی رحیمی، محمود، ترکمانی، جواد، (۱۳۸۲)، بررسی نقش رشد بخش کشاورزی در رشد اقتصادی ایران، کاربرد الگوهای تحلیل مسیر، اقتصاد کشاورزی و توسعه، سال یازدهم، شماره ۴۱ و ۴۲، ص ۷۲.
- درویشی، عبدالکریم، (۱۳۷۲)، ظرفیت و توان توسعه پایدار کشاورزی ایران، اقتصاد کشاورزی و توسعه، شماره ۵، سال ۲، ص ۵.
- رضوانی، محمدرضا و احمدی، علی، (۱۳۸۸)، بررسی عملکرد شوراهای اسلامی در توسعه روستایی (مطالعه موردی: دهستان حکیم‌آباد شهرستان زرنديه)، فصلنامه مدیریت شهری، شماره ۲۴، تهران، ۲۷-۳۶.
- رضوانی، محمدرضا، (۱۳۸۳)، مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی توسعه روستایی در ایران، چاپ ۳، ۱۳۸۸، تهران، قومس.
- رمضان نیا، فریبا، علوی زاده، سید امیرمحمد، سلطانی مقدس، ریحانه، (۱۳۹۷)، تحلیل نقش باغداری در توسعه پایدار روستایی با تأکید بر کشت پسته دهستان شهرآباد، شهرستان بردسکن. جغرافیا و روابط انسانی.

- زمانی پور، اسدالله، (۱۳۷۳)، **عمران روستایی**، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ص ۴۳.
- شفیعی، فاطمه، رضوان فر، احمد، حسینی، محمود، سرمیدان، فریدون، (۱۳۸۷)، **نظرسنجی نسبت به عملیات حفاظت خاک از دیدگاه کشاورزان حوزه آبخیز کرخه و دز**، مجله علمی-تحقیقی علوم و مهندسی آبخیزداری ایران، سال ۲، شماره ۳.
- شیعه، اسماعیل، (۱۳۸۶)، **مقدمه‌ای بر مبانی برنامه ریزی شهری**، تهران، دانشگاه علم و صنعت، ص ۲.
- صیدایی، سید اسکندر، (۱۳۸۷)، **برنامه ریزی روستایی در ایران**، اصفهان، جهاد دانشگاهی، ص ۹۲.
- صیدایی، سید اسکندر (۱۳۸۶)، **توسعه پایدار جامعه عشایری ایران**، تهران، موسسه عالی آموزش و تحقیق مدیریت و برنامه ریزی، صص ۲۷-۲۸.
- طالب، مهدی، عنبری، موسی، (۱۳۸۴)، **جامعه‌شناسی روستایی با تأکید بر ابعاد تغییر و توسعه در جامعه روستایی ایران**، تهران، موسسه انتشارات و چاپ، ص ۲۴۹.
- طهرانچیان، امیر منصور (۱۳۸۶)، **نقش کشاورزی در رشد اقتصادی ایران (۱۳۴۰-۱۳۸۱)**: یک تحلیل توصیفی **اقتصادسنجی**، ششمین کنفرانس اقتصاد کشاورزی ایران، ص ۲.
- فرج اله حسینی، سیدجمال، شریعتی، م، (۱۳۸۲)، **نگرش‌ها و نیازهای آموزشی مروجان سازمان کشاورزی استان سمنان نسبت به کشاورزی پایدار**، نشریه جهاد، سال ۱۳۸۲، دوره ۲۳، شماره ۲۵۸، ص ۲۶۱.
- کریمی، سعید، (۱۳۸۱)، **اصول و روش‌های تولید در کشاورزی پایدار**، مجله جهاد، شماره ۲۵۴، صص ۴۰-۴۶.
- کوچکی، عوض، (۱۳۷۴)، **کشاورزی و توسعه پایدار**، نشریه اقتصاد کشاورزی و توسعه، توسعه پایدار کشاورزی، مجموعه مقالات، شماره ویژه، ص ۹۲.
- لامپکین، ن، (۱۳۷۶)، **کشاورزی ارگانیک**، ترجمه عوض کوچکی، دانشگاه فردوسی مشهد، ص ۱۱.
- مرادی، محمود، مطیعی لنگرودی، سیدحسن، (۱۳۸۴)، **جایگاه صنایع در فرآیند صنعتی سازی و توسعه روستایی بخش مرکزی شهرستان بیرجند**، مجله تحقیق‌های جغرافیایی؛ شماره ۵۳، ص ۱۳۸.
- مطیعی لنگرودی، حسن، (۱۳۸۴)، **برنامه ریزی روستایی با تأکید بر ایران**، انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد، مشهد، ص ۶۴.
- مطیعی لنگرودی، سیدحسن و شمسایی، ابراهیم، (۱۳۸۸)، **توسعه و کشاورزی پایدار (از دیدگاه اقتصاد روستایی)**، انتشارات دانشگاه تهران.
- مهدوی، مسعود و نجفی کانی، علی اکبر، (۱۳۸۴)، **دهیاری‌ها، تجربه‌های دیگر در مدیریت روستاهای ایران**، نشریه فصلنامه پژوهش‌های جغرافیایی، پاییز، شماره ۵۳، ص ۲۴.
- هاتفیلد، جی آل؛ کارلن، دی آل، (۱۳۸۰)، **نظام‌های کشاورزی پایدار**، ترجمه عوض کوچکی و محمد حسینی و حمیدرضا خزائی، جهاد دانشگاهی مشهد، ص ۱۱.
- Gongn, Jianhua, & Lin, Hui, 2000, **Sustainable development for agricultural region in China: case studies**, Forest Ecology and Management 128, pp. 27-38.
- Harrod, Roy F, 1990, **An essay in dynamic theory**, The Economic Journal, 49(193), 14-33.
- Lynam, J.K, 1994, **Sustainable growth in agricultural Production: the links between Production, resources, and research, in: Opportunities, Use, and transfer of systems research methods in agriculture to developing Countries**. In: zoldsworthy, P., Penningg Deveries, F. (Eds). (PP: 3 - 27.) Kluwer Academic Publishers, The Netherlands.